

БОЛГАРСЬКІ ДІАЛЕКТИ С. ТЕРНІВКА У МОВНІЙ КАРТИНІ МИКОЛАЄВА

У статті розглядаються основні моменти становлення та розвитку діалекту с. Тернівка. Також аналізується зв'язок та функціонування болгарської говірки в умовах мовних контактів з російською та українською мовами. Досліджується стан її збереження як засобу спілкування і як структурного феномена та окреслюються основні тенденції розвитку.

Ключові слова: діалект, типи двомовності, інтерференція, діалектизми.

В статье рассматриваются основные моменты становления и развития диалекта с. Терновка. Также анализируется связь и функционирование болгарского говора в условиях языковых контактов с русским и украинским языками. Исследуется состояние его сохранения как средства общения и как структурного феномена, а также определяются основные тенденции развития.

Ключевые слова: диалект, типы двуязычия, интерференция, диалектизмы.

The article discusses the highlights of formation and development of dialect with Ternivka. Also examines the connection and operation of the Bulgarian dialects in a linguistic contacts with Russian and Ukrainian languages. We investigate the state of its preservation as a means of communication and as a structural phenomenon and outlines the main trends.

Key words: dialect types of bilingualism, interference, dialect.

Різниця між літературною мовою та діалектом у більшості залежить від стану діалектів в епоху формування літературної мови. Говір діаспори, як і всі інші говори, є скарбницею архаїки і зберіг в основному традиційному фонді стан мови в період переселення.

Николаївщина багатонаціональна. За даними перепису 2001 року тут проживають 1264,7 тис. осіб, які є представниками 133 національностей, серед них болгар – 5614 осіб. А тому дослідження мови болгар Миколаєва є актуальним на сьогодні. Дослідивши повною мірою особливості становлення та функціонування тернівського діалекту, ми зможемо з'ясувати один із аспектів розвитку і становлення мовної картини міста.

Питання становлення українських говірок протягом кількох десятиліть цікавить багатьох учених. Останнім часом досліджуються говірки певних населених пунктів, проводяться паралелі, визначаються умови виникнення та формування діалектної системи мови. На відміну від інших діалектів, говір села Тернівка є маловивченим, малодослідженим, а тому викликає пошквалений інтерес та наукове зацікавлення. На сучасному етапі проведено дослідження болгарських говорів Одеської області. Зокрема, мові окремих населених пунктів присвячено дослідження професора Стоянова І. А., професора Стоянової Е. П., професора Колесник В. О., професора Зої Барболової, доцента Георгієвої С. І. та інших.

Проте мова болгар Миколаєва ще й досі є тим неоцінним філологічним скарбом, який досліджується мало.

Досліджуючи матеріальну і духовну культуру болгарської діаспори в Україні, етнографи дійшли висновку, що в результаті консолідаційних та інтеграційних процесів сформувалась однорідна культура, яка не ототожнюється з етнографічним розмаїттям населення Болгарії.

Але укрупнення етнічних одиниць в історії народів виявляється з більшою визначеністю і силою, ніж мовна інтеграція, яка відбувається повільніше. Тому не випадково дослідники переселенських говірок часто констатують факт збереження ними вихідної основи. У мові простежується більша стійкість субетнічних елементів. Цю особливість мови як засобу вербалізації інших форм культури відзначають етнографи та історики.

Мета нашого дослідження – шляхом аналізу сучасного стану болгарського діалекту с. Тернівка дослідити стан його збереження як засобу спілкування і як структурного феномена та окреслити основні тенденції розвитку. Факт збереження етномовної цілісності болгарами-переселенцями, як справедливо зазначає П. Ю. Гриценко, є цінним як об'єкт досліджень саме завдяки своїй унікальності, несхожості з долею інших етномовних анклавів на теренах України, передусім сербів, поляків, чехів, вірмен, росіян.

До середини XVIII століття, коли починається масове переселення болгар, народна розмовна мова завершила перехід від синтетизму до аналітизму.

За граматичною характеристикою в іменній системі зникли відмінкові закінчення; дієслівні часи та способи ускладнились та збагатились; аналітичними стають ступені порівняння якісних прикметників та прислівників, як і утворення майбутнього часу; стверджується вживання в постпозиції означуваного члена.

Таким чином, початок нового болгарського періоду в історії болгарської літературної мови співпадає з компактним заселенням болгар у Північному Причорномор'ї.

Болгарські поселення південної Бессарабії, Молдови, Приазов'я, Криму, Північного Причорномор'я були мононаціональними або з вираженою перевагою болгар. Після заселення новостворених болгарських сіл відбулося змішування різнотипних діалектів. Часто зустрічалось, що в одному населеному пункті проживали носії двох-трьох діалектів, що активізувало міждіалектну взаємодію. Така взаємодія не призвела до втрати самих говорів, більш того, уже в 50-х роках XX століття, за сто п'ятдесят років після створення переселенських говорів, відомий болгарський діалектолог Ст. Стойков зазначив, що ці говори не тільки зберегли свій характер, але і продовжують розвиватися за своїми внутрішніми законами, які мають аналогії в Болгарії.

Об'єктом нашого дослідження є говірка села Тернівка, яке сьогодні входить до складу Миколаєва. За архівними даними Тернівка заснована в 1803 році. Але за словами старожилів та за даними першого збирача тернівського фольклору етнографа Сергія Ілліча Цветка, заселення болгарами цих місць відбулося ще до заснування Миколаєва.

Не викликає сумнівів думка, що переселенці, які заснували Тернівку, прийшли з південно-східної частини Болгарії, Малко-тирновського району. Тим більше, дослідження говірки, яке зробили етнографи та фольклористи, що займалися збором текстів у Тернівці в XX столітті, свідчать, що в цілому ця мовна мікросистема відповідає діалектній системі південно-східної частини Болгарії – Странджі.

Проте значна кількість фонетичних варіантів, морфологічних та лексичних дублетів не дозволяє визначати тернівську говірку як єдину.

Говірка жителів Тернівки, як і всі говірки діаспори, розвивається ізольовано, в умовах мовних контактів з російською та українською мовами.

Українське і російське мовне оточення щодо граматичної будови відрізняється від болгарських говірок, які в цілому зберігають балканський граматичний тип. Оскільки між носіями болгарських говірок і неболгарським оточенням понад 200 років існували контакти і взаємодія різного ступеня інтенсивності, то закономірно, що ці контакти зумовили зміни структури переселенських говірок і трансформацію артиклевих форм. Найбільш

нестабільними в болгарських переселенських говірках є форми артикля чоловічого роду однини -ъ або -о, які сприймаються носіями говірок як закінчення. У змішаних говірках членна форма -о заступається артиклем -ъ.

Оцінюючи роль і питому вагу запозичень з російської та української мов у болгарських говірках, доцільно згадати думку Л. В. Щерби про два типи двомовності: «змішаний», при якому відбувається перехід мовців з однієї мови на іншу, залежно від ситуації і теми спілкування (характерно для с. Тернівка), і «координований», при якому кожна з мов існує в індивіді окремо, що характерно, наприклад, для болгар Болградського району Одеської обл. Тут болгарі мешкають компактно і найменше зазнали впливу українських та російських говірок.

У такому оточенні говірка зберігається зараз. У мові тернівчан присутні традиційно характерні для балканської мовної єдності типологічні спільності. Зберігаються такі особливості: наявність особливого голосного ъ, постпозиційний артикль, аналітичні ступені порівняння прикметників та прислівників, втрата інфінітива та його заміна кон'юнктивом, аналітичні форми майбутнього часу, подвоєння додатків за допомоги займенникових форм. Проте зі значним збереженням архаїчних рис говірка зазнає великої кількості інновацій.

Середовище, в якому проживають болгарі Тернівки, наклало відбиток на побут та мову. Однак зміни, які відбуваються в мові, стосуються головним чином словника. Спостерігаються випадки інтеграції українських укралень, що вплетені в систему болгарського діалекту і функціонують як його постійні складові. Також у мові болгар інтегрують такі українські словоформи та словосполучення, які репрезентують фонові знання про державну систему. Таким чином соціально-комунікативна система болгар включає в себе болгарську мову, яка функціонує в сімейно-побутовій сфері, російську мову, що є мовою міжнаціонального спілкування, та українську мову, яка представлена офіційно-діловим, публіцистичним та науковими стилями.

У граматиці скорочуються окремі розряди тієї чи іншої граматичної категорії – не вживається багато форм майбутнього та минулого часів. Незважаючи на багаторічне існування в іншомовному середовищі, болгарі досить добре зберігають і сьогодні свою рідну мову – фонетичні та морфологічні риси та словниковий склад.

У дослідженні розглядалися лексеми назв предметів побуту, дієслівних, займенникових форм з точки зору походження слів; ми спробували проаналізувати випадки семантичного переосмислення деяких із них, які найчастіше призводять до звуження значення; звернули увагу на синоніми, які існують у говірці, а також на деякі фонетичні та морфологічні діалектизми як результат інтерференції, якої зазнала болгарська мова в російському та українському оточенні. Особливої уваги заслуговують повні діалектизми.

Особливістю фонетичної системи тернівського діалекту є м'якість приголосних, спрощення груп приголосних. Це явище найкраще спостерігається при утворенні дієслівних форм: *моя, мой* замість *мога, може; дода* замість *дойда*.

У тернівській говірці, як у всіх балканських мовах, майбутній час формується аналітичним способом – за допомогою допоміжного дієслова *хотіти*, в літературній болгарській мові це частка *ще* від дієслова *щеще*.

Тернівському діалекту притаманні форми утворення майбутнього часу за допомогою часток *ки* та *ке*: *Ки глядам, ки ям, ки пня*. В конструкціях, які часто вживані, при цьому відбувається елізія: *кида* (*ки уда*), *ктирека* (*ки ти река*) – в літературній мові *Ще ти кажа*.

До особливостей діалекту можна віднести різновид частки *щях*, якою у говірці є форма *кеш*, *киш*: *Кеш да уда, ма не моих; д аса учих, кьш да сьм богат чулек*.

Форма третьої особи однини *щеще, щял* представлена формами *кил, кила, кило*: *Кила да има многу кукошки, ако имала пари*.

До особливостей говірки можна віднести також членну морфему іменників чоловічого роду порівняно з наявністю літературної форми, яка передбачає для розмовної мови лише коротку форму *-а(ь)*, *я* часто вживаються морфemi *-о, -у*: *нужо, дворо (двору), пазару*. Така ж картина і у прикметників, числівників та займенників: *младийо, старийо, фторийо, мойо, сфойо* та інші.

Особливої уваги заслуговують займенники, зокрема неозначені, де паралельно зі вживаними скрізь діалектними формами *некаф, некаква* функціонують й інші форми: *какъфс мьш, каквас жена, каквос дете, каквис ора*. Зазвичай вони членуються морфемою *-то*: *какъфто, кьфто, какват, има каквито работи*.

До питання функціонування займенників у болгарському діалекті Тернівки зверталась провідний болгарист Зоя Барболова. Яка у своєму дослідженні «Особенности на местоименната система на български говор в кв. «Терновка»,

гр. Николаев (Україна)» вказала на значний вплив української та російської мов саме на формування займенникової системи діалекту.

У тернівській говірці ми знаходимо цілі групи різних діалектних варіантів, які функціонують одночасно – формуються займенникові прислівники. Наприклад, відносний займенник-прислівник *както* замінюється формою *кесто, кькесто, кето*: *Кой кькесто мой*. Форма *кесто* має ще й значення неозначеного займенника: *Той кесто иначе гу думат*. Синонімом *кесто* можна вважати *некак*: *Той некак иначе гу думат*.

З часом слова як у літературній, так і в діалектній мовах змінюють своє семантичне навантаження. Ці природні процеси звуження чи розширення значення слів знаходяться у тісній взаємодії з розвитком мислення, з досягненням у всіх сферах культурного та суспільно-політичного життя людей. Але й сьогодні в мові болгар-тернівчан збереглися діалектизми не характерні для одного окремого діалекту. Пропонуємо деякі з них:

месал (покривка за маса) – скатертина ;
чавун (емайлиран съд, паница) – казан;
страгалу (ренде) – тертка;
карналка (закачалка) – вішалка;
кишкил (голяма готварска лъжица) – ополоник;
басина (кладенец за вода) – криниця;
джам (прозорец) – вікно;
оти (защо) – чому;

Слід зазначити, що дослідження говорів діаспори є важливим процесом при вивченні мовного вигляду міста. Тернівський діалект ще недостатньо вивчений і становить суміш особливостей західних та східних говорів болгарської мови. Якщо враховувати той факт, що протягом більше двохсот років він знаходиться в цілковитій ізоляції, проте зберіг свої характерні риси, існування дублетних форм, мовних конструкцій, які не були помічені в інших говорах діаспори, то можна з впевненістю віднести діалект жителів с. Тернівка до унікального явища в болгарській мові та культурі, та в цілісній мовній картині Николаєва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас болгарских говорів в СССР / Вступительные статьи. Комментарии к картам ; сост. : С. Б. Бернштейн, Е. В. Чешко, Э. И. Зеленина. – Москва : АН СССР, 1958. – 84 с.
2. Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика / Гл. ред. Т. Бояджиев. – София : БАН, 2001. – 680 с.
3. Български етимологичен речник / ред. кол. : М. Рачева, Т. Тодоров. – София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2002. – 886 с.
4. Гриценко П. Ю. Българські говірки України як феномен культури / П. Ю. Гриценко. – Київ : Наукова думка, 1995. – С. 42–49. – (Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні).
5. Барболова З. Особенности на местоименната система на българския говор в кв. «Терновка», гр. Николаев, Украина / З. Барболова. – Одеса : Астропринт, 1999. – 152 с. – (Българските говори в Украйна; вип. 2).
6. Колесник В. О. Дебалканізація болгарських переселенських говірок в Україні. Граматична система / В. А. Колесник. – Одеса : Астропринт, 2003. – 352 с.
7. Наулко В. Сучасні етнічні процеси серед болгарської діаспори України / В. Наулко. – Київ, 1998. – С. 37–43. – (Матеріали міжнародного круглого столу «Болгари в Україні: в пошуках національної ідентичності (минуле і сучасність)»)
8. Стойков Ст. Българска диалектология / Ст. Стойков. – София, 2002.
9. Стоянов І. А. Българська мова в Україні: проблема функціонування і розвитку лексики : автореф. дис. на здобуття ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.03 : Слов'янські мови / І. А. Стоянов. – Київ, 1995. – 43 с.
10. Стоянова Е. П. Феномен збереженого слова: етномовний та соціолінгвістичний аспект острівного писемного дискурсу / Е. П. Стоянова. – Київ, 2004. – 280 с.

© Харчук О. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 09.07.2013 р.

ХАРЧУК Оксана Володимирівна – старший викладач кафедри української філології, теорії та історії літератури Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Коло наукових інтересів: українські та болгарські діалекти, соціолінгвістика, риторика.